

Literatuur, een onwerkelijke werkelijkheid

Een bacheloreindwerkstuk door:

**Rens van Hoogdalem
(5718678)**

03-08-2019

Bacheloreindwerkstuk

7,5 ECTS - Blok 4

Begeleider: Laurens Ham

Tweede lezer: Kila van der Starre

Aantal woorden: 9209

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	2
1. INLEIDING	2
2. THEORETISCH KADER	5
2.1 RELATIONELE VISIE OP LITERATUUR	5
2.2 EEN FILOSOFISCHE BENADERING VAN RELATIONISME	7
2.3 HET ONTWERKELIJKENDE KARAKTER VAN LITERATUUR	9
3. METHODOLOGIE	14
4. ANALYSE	18
4.1 DEEL I	18
PASSAGE 1	18
PASSAGE 2	20
PASSAGE 3	22
4.2 ENKELE CONCLUSIES	24
4.3 DEEL II	25
5. CONCLUSIE	28
6. BIBLIOGRAFIE	31

Samenvatting

In dit onderzoek draait het om de ontische en ontologische grenzen van de literatuur. Gaat de filosofische bezinning op literatuur door waar de letterkundige praktijk stopt of overlappen ze elkaar? Moet de ontologische dimensie gezien worden als een blauwdruk voor de ontische dimensie van literatuur? Het doel van dit onderzoek is het vinden van een antwoord op de vraag of een ontologische reflectie op literatuur een literaire analyse vanuit de ontische praktijk van de letterkunde kan verrijken. Via verschillende wegen wordt hier gepoogd om tot een antwoord te komen op deze vraag. De ontologische bezinning die in dit onderzoek het uitgangspunt vormt, komt voort uit het proefschrift *Literatuur, autonomie en engagement* van Aukje van Rooden uit 2015. Zij pleit voor een relationele visie op literatuur met als kern haar ontologische basis: het ontwerkelijken karakter van literatuur. De manier waarop Van Rooden komt tot ontwerkelijking als de ontologische basis van literatuur, wordt in dit onderzoek kritisch besproken. Ook wordt de filosofisch getinte visie van Van Rooden op de relationaliteit van literatuur vergeleken met de hedendaagse discussie over dit onderwerp binnen het Nederlands literaire veld. Deze theoretisch-ontologische weg wordt vervolgens verbonden met een weg waarin de ontische praktijk van de letterkunde centraal staat. Door verschillende passages uit *De consequenties* van Niña Weijers uit 2014 te analyseren op hun defamiliariserende werking – een kernbegrip uit het Russisch Formalisme – ontstaat er een ontische analyse. Op dit punt van het onderzoek is er de mogelijkheid om deze ontische analyse te verbinden aan de ontologische bezinning op het ontwerkelijken karakter van literatuur. Zo kan een antwoord geformuleerd worden op de vraag of een ontologische bezinning op het ontwerkelijken karakter van literatuur een ontische analyse vanuit de letterkundige praktijk kan verrijken.

1. Inleiding

Het gaat er niet om de literatuur af te maken maar om te proberen haar te begrijpen, en te zien waarom iemand haar alleen door geringschatting kan begrijpen. Men heeft met verbazing vastgesteld dat de vraag: ‘Wat is literatuur?’ nooit anders dan onbetekenende antwoorden heeft gekregen. (Blanchot, 2000, pp. 121)

Er zijn handboeken en literatuurgeschiedenissen volgeschreven waarin op steeds andere wijze gepoogd wordt de vraag ‘Wat is literatuur?’ te beantwoorden. Maurice Blanchot lijkt in het citaat hierboven te stellen dat al deze verschillende antwoorden tot nu toe ‘onbetekenend’ zijn geweest. Hoe kan het dat een en dezelfde vraag steeds andere antwoorden heeft gekregen? Wat zegt dit over de (on)bepaaldheid van het onderwerp van de vraag? Zou het kunnen zijn dat de ijver van literatuurwetenschappers en letterkundigen om het ‘wat’ van literatuur in te vullen, hen heeft afgeleid van de vraag ‘Waarom is literatuur?’. Met deze vraag doel ik niet op het instrumentele ‘Waartoe dient literatuur?’ maar eerder op het fundamentele ‘Waarom *bestaat*

literatuur?'. Dit is een literair onderzoek dat het 'wat' van literatuur, bijvoorbeeld haar eigenschappen en kenmerken, probeert te verbinden aan het grote 'waarom' van het bestaan van literatuur. Een onderzoek dat zich bevindt in het schemergebied tussen de letterkunde en de filosofie.

Deze verbinding tussen het 'wat' en het 'waarom' binnen deze scriptie verbeeldt in wezen de poging twee verschillende benaderingen van de literatuur met elkaar te verbinden. Enerzijds een ontische en anderzijds een ontologische benadering. Uit het theoretisch kader zal blijken dat de ontische benadering dominant is binnen de letterkunde, maar dat de meer fundamentele, ontologische benadering dikwijls ontbreekt. Terwijl een ontologische bezinning op literatuur juist een manier kan zijn om te waarborgen dat letterkundigen en literatuurwetenschappers niet uit het oog verliezen waarom zij de literatuur bestuderen. Een filosofische bezinning op het ontologische 'waarom' van literatuur kan deze onderzoekers helpen niet te vergeten zich te blijven verbazen over "het wonderbaarlijke feit dat er zoiets bestaat als literatuur" en niet te vergeten dat literatuur zelf gezien kan worden als "een groot wonder". (Van Rooden, 2015, pp. 81)(Blanchot, 2000, pp. 121) De impliciete overtuiging die in deze overweging hierboven en door deze scriptie heen te vinden is, is de persoonlijke overtuiging dat de letterkunde excelleert in het begrijpen en duiden van dat wat er in de literatuur staat, maar dat het te rade gaan bij de filosofie van belang is voor het begrijpen van waarom literatuur bestaat. Daarom gebeurt dat binnen deze scriptie ook. De ontologisch-filosofische bezinning die in deze scriptie centraal staat, wordt gevonden in het relationele paradigma dat filosoof en literatuurwetenschapper Aukje van Rooden verdedigt in haar proefschrift *Literatuur, autonomie en engagement* (2015). Met behulp van de deconstructie- en differentiedenkers pleit zij voor een relationele visie op literatuur waarin de ontologische kern van literatuur gezien wordt als haar basis: haar ontwerkelijking karakter (Van Rooden, 2015).

Nu eens zijn letterkunde en filosofie in dit onderzoek duidelijk van elkaar gescheiden en dan weer overlappen ze. Het uiteindelijke doel van deze verbinding tussen filosofie en letterkunde, ontisch en ontologisch, 'wat' en 'waarom' is te onderzoeken in hoeverre een ontologische bezinning op het karakter van literatuur, een ontische analyse van bepaalde literatuur kan versterken.

Dit onderzoek is als volgt gestructureerd. In het theoretisch kader zal dieper worden ingegaan op de achtergrond van de idee 'ontwerkelijking' door de discussie binnen de literatuur over relationaliteit waarvan 'ontwerkelijking' onderdeel uitmaakt te bespreken. Tevens zal in het theoretisch kader de distinctie tussen de ontologische en ontische dimensie van literatuur uitgelegd worden, waarna uiteengezet zal worden waarom deze distinctie voor de literaire

analyses van belang is. Tot slot zal in het theoretisch kader nog kort geresumeerd worden hoe de kernconcepten binnen deze scriptie precies begrepen worden. Daarna zal in de methodologie uiteengezet worden waarom bepaalde passages uit het boek *De consequenties* van Niña Weijers (2014) geanalyseerd worden. Vervolgens zal de tweeledige structuur van mijn analyses uitgelegd worden en hoe ik te werk ga in die analyses. Allereerst dat ik de eerste analyse vanuit een ontische benadering van de literatuur analyseer; vanuit het formalistische begrip defamiliarisatie. Ten tweede dat ik die eerste analyse probeer aan te vullen en verdiepen door haar opnieuw te bekijken vanuit de ontologische idee dat literatuur ontwerkelijk. Concreet komt dit er op neer dat ik in de ontologische analyse een sterk singuliere interpretatie van de ontische analyse zal geven, waarin ik mij specifiek richt op het relationele, ontwerkelijkende karakter van literatuur. Ten slotte zal in de conclusie de balans opgemaakt worden door uit de tweedelige analyse de verhouding tussen het ontische defamiliarisatie en het ontologische ‘ontwerkelijking’ te destilleren. Daarmee kan de vraag beantwoord worden die in deze scriptie centraal staat: In hoeverre kan een ontologische bezinning op het ontwerkelijkende karakter van literatuur een ontische analyse uit de letterkundige praktijk verrijken?

2. Theoretisch kader

2.1 Relationele visie op literatuur

Ongeacht wat het doel van de auteur is, of de literaire merites van zijn onderneming, wat de kandidaten gemeen hebben is hun distantie. Afstand is de Grote Gelijkmaker. Geen van hen is bezig zijn leven te leiden, diepe contacten te leggen met andere mensen, iets te ondernemen wat iets voor andere mensen betekent. (De Vries, 2014, pp. 213)

In het bovenstaande citaat uit *Vechtmemoires* van Joost de Vries (2014) staan ‘de kandidaten’ voor personages uit de hedendaagse literatuur. Volgens hem schrijven hedendaagse auteurs personages die niet verbinden. De Vries signaleert dat personages op afstand blijven, terwijl hij juist zo verlangt naar personages die verbinden met anderen en de wereld om hen heen.

Op de betoogtrant van De Vries valt genoeg af te dingen. Zo berust zijn verlangen naar personages die verbinden met de ander en toegewijd aan het leven zijn, op een aanname die hij (misschien wel wijselijk) niet uitwerkt. Namelijk, dat die verbinding en toewijding vanzelf zullen komen wanneer schrijvers hun personages dwingen zich te verhouden tot bepaalde vaste Westerse waarden. Welke waarden dit dan zijn, is voor De Vries zo vanzelfsprekend dat verdere specificering overbodig is: “In de Westerse wereld, van de klassieke oudheid tot de 21^e eeuw, weet je heus wel welke waarden onaantastbaar zijn” (2014, pp. 215). Voor het gemak gaat De Vries hier voorbij aan een invloedrijke filosofische traditie van de vorige eeuw die vanaf de meesters van het wantrouwen tot aan de deconstructie- en differentiedenkers het ‘heus’ van De Vries diep ondergraven hebben. Desalniettemin raakt het essay van De Vries, bedoeld of niet, ook aan een meer fundamenteel vraagstuk dat binnen de hedendaagse literatuur haar eigen discussie heeft gekregen, namelijk de discussie over literatuur als een relationeel fenomeen. Dat het essay van De Vries als een bijdrage gezien kan worden aan de discussie over relationaliteit binnen de literatuur, blijkt uit de tegenreactie van de letterkundigen Yra van Dijk en Merlijn Olon met hun artikel *Radicaal Relationisme in De Gids* (2015). Waar De Vries betoogt dat personages uit de hedendaagse literatuur gekenmerkt worden door de afwezigheid van relationaliteit, stellen Van Dijk en Olon dat de hedendaagse literatuur en haar personages juist doordrenkt is van relationaliteit.

Op het eerste gezicht lijken deze twee opvattingen elkaar uit te sluiten. Wanneer we echter nauwkeuriger op de teksten ingaan, dan blijkt dat beide partijen verschillende definities hanteren van relationisme. Voor De Vries lijkt relationaliteit vooral een verbinding met de wereld en de ander te betekenen. Daarentegen zien Van Dijk en Olon relationaliteit als een

bepaald besef dat constituerend is voor de eigen identiteit (2015, pp. 2). Volgens hen zijn hedendaagse romans relationeel, omdat ze uiting geven aan het besef dat de constructie van de eigen identiteit bepaald wordt door alle anderen met wie je in een relatiernetwerk zit (2015, pp. 6). Zo kan de een zeggen dat hedendaagse literatuur relationeel moet worden en kan de ander beweren dat zij dit al is.

Uit de tekst van De Vries weerklinkt een meer foundationalistisch perspectief op relationaliteit, terwijl Van Dijk & Olnon hun visie op relationaliteit juist beargumenteren aan de hand van de deconstructie- en differentiedenkers. Door de verschillende theoretische bases lijken ze langs elkaar heen te praten.

Een weer andere visie op relationisme is te vinden bij Nicoline Timmer. Zij schrijft in haar proefschrift *Do You Feel It Too?* (2010) over relationisme binnen hedendaagse Amerikaanse boeken. Door boeken van David Foster Wallace, Dave Eggers en Mark Z. Danielewski te analyseren komt Timmer tot de conclusie dat hedendaagse Amerikaanse literatuur, voor zover zij vertegenwoordigd wordt door deze drie boeken, niet meer enkel valt te verklaren vanuit een postmodern paradigma (2010, pp. 301). Integendeel, de manier waarop het fictionele ‘zelf’ wordt gerepresenteerd staat op gespannen voet met de manier waarop dat in postmoderne literatuur gedaan werd. Zij concludeert door analyse van de drie romans dat het zelf in deze boeken niet meer solipsistisch gepresenteerd wordt, maar juist geplaatst wordt in een (literaire) ruimte waarin de noodzaak van de onderlinge relaties voelbaar is. In haar eigen woorden:

In this they stress receptivity, reciprocity and a sense of ‘openness’ that signals a departure from a more postmodern preoccupation with a self-obsessed and self-deconstructing subject (‘I doubt I am’). It shows that an attempt is made to ‘rehumanize’ the subject in these novels by granting more room, or narrative space, to ‘feelings’, to the experientially real, and to possible or potential forms of connection between self and other. (Timmer, 2010, pp. 354)

Kortom, binnen het Nederlands literaire veld zien we al drie sterk van elkaar verschillende bijdragen aan de discussie over relationaliteit. De drie actoren ontberen een gedeeld theoretisch startpunt, maar delen een vergelijkbare werkwijze. Literaire analyse staat bij allen aan de basis van hun visie op relationaliteit.

Iemand die uitvoerig over relationaliteit in relatie tot literatuur heeft nagedacht, maar literaire analyse links heeft laten liggen, is Aukje van Rooden. Zij vliegt de discussie aan vanuit

een hoofdzakelijk filosofisch standpunt om haar denken over relationaliteit van waarde te laten zijn voor *alles* wat wij als literatuur beschouwen. Juist dit punt van verschil met de eerder besproken actoren, maakt dat haar onderzoek centraal staat in deze scriptie.

2.2 Een filosofische benadering van relationisme

Zoals beschreven in de inleiding begeeft deze scriptie zich op het grensgebied van de letterkunde en de filosofie. Nu zal er dieper de filosofie ingedoken worden omdat de idee van relatie binnen de filosofie van groot, al dan niet fundamenteel belang is. Van Hannah Arendts relatie-web waarbinnen de mens leeft (Arendt, 2007) tot het meer chaotische idee van Gilles Deleuze van een *Rhizoom* waarbinnen we leven (Deleuze & Guattari, 1987), van Heideggers visie op het verleden als een relatie (Mitchell, 2013) tot de Afrikaanse filosofie van Ubuntu (Krog, 2008); het belang en de rol van (onderlinge) relaties heeft vele en grote denkers beziggehouden. Literatuurwetenschapper en filosoof Rodolphe Gasché verwoordt het belang van het denken over de idee relatie in *Of Minimal Things* als volgt:

Relation, the title suggest, is one of the most (if not *the* most) extreme of philosophy's elemental topics. It is a minimal thing not because it is the least possible thing but because it constitutes the philosophical 'thing' in the sense of issue and matter of concern at its most minute. Relation could thus be considered the most basic and simple of all philosophical problems. (1999, pp. 4)

Voor Gasché is de vraag naar relatie dus een van de meest elementaire vragen, die niet voorbehouden is aan een enkel vakgebied. Integendeel:

(...) the notion of relation implies reference to the other or others of relations, it is also a notion of relation that no longer belongs entirely, simply, and absolutely to philosophy. As a minimal thing, relation is reference to the others of philosophy (...) The plural in *Of Minimal Things* is irreducible. (1999, pp. 6)

Volgens Gasché vraagt het denken over relatie van ons dat we rekening houden met de plurale dimensies die in de idee relatie vervat zitten. Hoewel Gasché als filosoof hiermee eigenlijk een lans breekt voor disciplines buiten de filosofie, geldt het omgekeerde natuurlijk ook. Hiermee wil ik het volgende zeggen. De idee relationisme puur proberen te begrijpen vanuit óf de letterkunde óf de filosofie gaat voorbij aan de pluraliteit van de idee relatie. De idee relatie

impliceert een ander of iets anders, zonder dat dat andere vooraf bepaald is. De onbepaaldheid van de ander zit dus in de idee relatie vevat. Deze onbepaaldheid opent de weg om de idee relatie meerduidig, divers en onbepaald te begrijpen. Precies hierom zal in deze scriptie te rade gegaan worden bij de filosofische benadering van Aukje van Rooden die het relationele op ‘singulier-meervoudige’ wijze begrijpt. (2015, pp. 87)

Deze distinctie is van groot belang voor het betoog van Van Rooden en op bondige maar doeltreffende wijze legt zij deze uit. Allereerst beschrijft Van Rooden dat haar relationele paradigma in de ontologische dimensie begrepen moet worden. Daarmee verschilt haar benadering van de literatuur met die van de meeste letterkundigen en literatuurwetenschappers die volgens Van Rooden op hoofdzakelijk ontische wijze naar de literatuur kijken (2015, 81). De literatuur op een ontische wijze benaderen heeft volgens Van Rooden geleid tot “literatuurvergetelheid” (2015, 81). Een begrip dat zij, op net iets andere wijze, leent van de filosoof Martin Heidegger. Van Rooden stelt:

De dingen definiërende en classificerende vergeet de moderne mens helemaal om stil te staan bij het wonderlijke feit dát die specifieke dingen er zijn en zich af te vragen hoe dat überhaupt mogelijk is. Op dezelfde manier, zo zou ik hier willen beweren, zijn we in de loop der tijd vergeten stil te staan bij het wonderbaarlijke feit dat er zoiets bestaat als literatuur, bij de uitzonderlijke bestaansvorm die literatuur eigenlijk is. (2015, pp. 81)

De manier waarop Van Rooden de distinctie tussen ontisch en ontologisch maakt, kan het best als volgt begrepen worden. Een ontische benadering van de literatuur onderzoekt het ding literatuur door te kijken naar welke kenmerken en eigenschappen dat ding heeft (Van Rooden, 2015, pp. 80). De ontische benadering denkt na over hoe literatuur op basis van die eigenschappen en kenmerken geclassificeerd, gegroepeerd, kortom herkend kan worden (Van Rooden, 2015, pp. 81). Een treffend voorbeeld van deze ontische benadering valt te vinden in de slotalinea van het artikel dat schrijver Joost de Vries schreef in reactie op het artikel van Merlijn Olon en Yra van Dijk:

Yra van Dijk en Merlijn Olon zijn uiteindelijk misschien niet eens zo bezig met personages of met romans, niet geïnteresseerd in *close reading*; ze zijn eerder bezig met de zoveelste poging vanuit Academia om vast te stellen wat er in godsnaam na het postmodernisme komt, hoe ze de leegte kunnen vullen. Ze creëren daarmee een discours

dat losstaat van de interessantste vraag van allemaal, namelijk de vraag wat literatuur literatuur maakt. (De Vries, 2015)

Overduidelijk in dit citaat is dat De Vries in zijn benadering van de literatuur op zoek is naar welke specifieke eigenschappen – in zijn geval personages en romans – literatuur tot literatuur maken.

Tegenover deze ontische dimensie staat de ontologische, waarin het relationele paradigma van Van Rooden begrepen moet worden. Volgens Van Rooden begint een ontologische benadering van de literatuur bij het feit *dat* literatuur bestaat. Binnen de ontologische benadering van literatuur “gaat het om het bestaan van de dingen, om hun zijnswijze of ‘wezensstructuur’” (Van Rooden, 2015, pp. 80). Binnen deze benadering wordt literatuur niet onderzocht en begrepen door zich te richten op de eigenschappen of de context van bepaalde werken. Integendeel, op ontologische wijze naar de literatuur kijken betekent onderzoek naar het “bestaan van het fenomeen literatuur” (Van Rooden, 2015, pp. 97). Los van bijvoorbeeld genres, eigenschappen, context, stromingen of sociologische factoren poogt Van Rooden op ontologische wijze in haar relationele paradigma antwoord te geven op bijvoorbeeld de volgende vragen:

Wat is literatuur voor iets? Hoe kan zoiets als literatuur bestaan? Op wat voor manier bestaat een literaire tekst? Bestaat een literair werk op dezelfde manier als andere werken? Wat doet literatuur met de manier waarop ik mijn eigen bestaan ervaar? (2015, pp. 81)

In deze ontologische dimensie vindt Van Rooden de ruimte om haar idee van het singulier-meervoudig relationele van literatuur in te vullen aan de hand van het ontwerkelijkende karakter van literatuur.

2.3 Het ontwerkelijkende karakter van literatuur

In het laatste hoofdstuk van haar proefschrift zet Van Rooden uiteen hoe een ontologische bezinning op literatuur volgens haar als vanzelf leidt tot de zienswijze van literatuur als relationeel fenomeen. De verwondering dat literatuur bestaat noopt volgens Van Rooden allereerst tot een onderzoek naar de bestaanswijze van literatuur. Dit betekent voor Van Rooden (2015) dat een ontologische bezinning op literatuur altijd een bezinning op de volledige reikwijdte van literatuur is: “(...) van clichématige genreliteratuur tot grensverleggende proza,

van modernistische vormexperimenten tot historische romans” (pp. 100). Los van genres, kenmerken of stijl is literatuur volgens haar bovenal iets dat gebeurt, een werking. Voor Van Rooden betekent de werking van literatuur dat literatuur verbinding legt doordat zij de werkelijkheid ontwerkelijk. Voordat dit verder uitgelegd kan worden, is het van belang kort stil te staan bij de visie van Van Rooden op *de* wereld.

Van Rooden ziet de wereld als een dynamische plek die steeds weer anders is. *De* wereld bestaat volgens Van Rooden niet. Daarmee bedoelt zij te zeggen dat onze wereld geen definitieve status kent (2015, pp 84-85). Datgene wat betekenis geeft aan onze wereld is dus niet de wereld zelf. De betekenis van onze wereld komt voort uit het feit dat iedereen op die dynamische plek deelt in het hebben van relaties. De onderlinge relaties tussen alles en iedereen maken de wereld tot een betekenisvol geheel (Van Rooden, 2015, pp. 85). Literatuur maakt volgens Van Rooden onderdeel uit van die onderlinge relaties, doordat zij zelf een vorm van in-de-wereld-zijn is (2015, pp. 84-85). Dit kan het best als volgt begrepen worden: literatuur is altijd anders en krijgt betekenis doordat zij een uitdrukking is van de wezenlijke relationaliteit die betekenis geeft aan een wereld die altijd anders is (Van Rooden, 2015, pp. 85) Op die manier legt literatuur niet alleen verbinding, maar *is* zij volgens Van Rooden een verbinding, omdat zij meedeelt in de relationaliteit die onze wereld kenmerkt (2015, pp. 84-87).

Het meest prikkelende idee van Van Roodens betoog voor een relationeel paradigma in de literatuur bevindt zich in het slot van haar pleidooi. Centraal hierin staat het begrip ontwerkelijkheid dat zij overneemt van de filosoof Maurice Blanchot. Voor Van Rooden is het fundamenteel ontologische aan literatuur dat zij onze wereld ontwerkelijk (2015, pp. 89). De ontwerkelijkheid van onze wereld door literatuur legt Blanchot (2000) als volgt uit. Volgens hem vindt er op het moment van literaire creatie een globale ontkenning van de wereld plaats. Deze globale ontkenning van de wereld komt tot stand doordat literaire creatie altijd ontstaat vanuit de wereld als geheel (Blanchot, 2000, pp. 138). Dat wil zeggen, de schrijver heeft op het moment van literaire creatie alles (de wereld als geheel) tot zijn beschikking (Blanchot, 2000, pp. 137). Dit gegeven heeft volgens van Rooden een verstrekkend gevolg:

Doordat de schrijver in principe de hele realiteit kan herscheppen, verliest die realiteit tegelijkertijd haar vanzelfsprekendheid. Zelfs als de gepresenteerde wereld nauwelijks verschilt van de werkelijk beleefde wereld, maakt alleen het simpele feit dat literatuur haar volledig anders *had kunnen* scheppen dat die schepping haar vanzelfsprekendheid verliest. (2015, pp. 90)

Hierin schuilt de globale ontkenning van de wereld door literatuur. Doordat literatuur keer op keer de werkelijkheid ontwerkelijk, ontmantelt literatuur de algemene geldigheid en de vanzelfsprekendheid die we vaak onbewust aan onze eigen werkelijkheid toekennen. Zo herinnert literatuur ons eraan dat onze eigen werkelijkheid nooit *de* algemeen geldige werkelijkheid voor iedereen is (Van Rooden, 2015, pp. 97) Immers, we delen niet *de* wereld met onze medemens, maar we delen een wereld die voor iedereen een singuliere verbinding is. Literatuur toont in haar steeds-weer-andersheid de talloze singuliere verbindingen die samen onze wereld vormen (Van Rooden, 2015, pp. 100). In de woorden van Aukje van Rooden:

Literatuur staat in die zin dus niet *tegenover* de herkenbare wereld, maar zij is in het relationele paradigma de uitdrukking van de steeds singuliere en meervoudige verbinding die (de) wereld zelf is. (2015, pp. 101)

Van Roodens begrip van de relationaliteit van literatuur komt dus voort uit het ontwerkelijkende karakter van literatuur. Zo vormt de idee van ontwerkelijking voor Van Rooden de ontologische basis voor haar relationele paradigma (2015, pp. 90).

Enkele verhelderingen

Omwille van de conceptuele duidelijkheid is het op dit punt van belang dat kort geresumeerd wordt op welke wijze ontwerkelijking, het singuliere, het individuele en het algemene hier begrepen worden.

Allereerst ontwerkelijking. Enerzijds ontwerkelijk literatuur, doordat zij vanuit de globale ontkenning van de wereld elke individuele wereld onmogelijk maakt. Anderzijds ontwerkelijk literatuur, doordat zij onze eigen wereld ontdoet van haar vanzelfsprekendheid. Omdat elke literaire creatie ontstaat vanuit de wereld als geheel, maar literatuur niet claimt dat de gecreëerde wereld *de* wereld is, laat literatuur telkens weer de andersheid zien die eigen is aan de wereld als geheel. Literatuur roept zo vragen bij de lezer op over de vanzelfsprekendheid van de eigen wereld. Zo ontwerkelijk literatuur onze particuliere, vanzelfsprekende wereld. Wanneer er in deze scriptie gesproken wordt over ontwerkelijking, dan zal telkens gespecificeerd worden of het om een enkel of beide aspecten van ontwerkelijking gaat.

Ten tweede de verhouding tussen het singuliere, het individuele en het algemene. Zoals hierboven is beschreven stelt Blanchot dat er in literatuur een globale ontkenning van de wereld plaatsvindt (2000, pp. 139). Concreet manifesteert deze ontkenning zich in de ontkenning van elke individuele werkelijkheid die gezien wordt als *de* ware, algemene werkelijkheid. Van

Rooden neemt dit idee over en stelt dat in deze ontkenning het ontwerkelijkende karakter van literatuur gelegen is (2015, pp. 89). Voor beide denkers is fundamenteel aan literatuur dat zij *de* individuele werkelijkheid ontwerkelijk, ontkent. Het kan dan ook tegenstrijdig overkomen wanneer Van Rooden iets verderop stelt dat literatuur kan bestaan omdat zij een singuliere verbinding is (2015, pp. 92). Om de volgende twee redenen is dit echter niet tegenstrijdig. Allereerst, het singuliere is ongelijk aan het individuele. Het singuliere is meervoudig. Dat wil zeggen dat wat mensen met elkaar delen is juist die singuliere verbinding die de wereld voor iedereen is (Van Rooden, pp. 85). Het relationele van literatuur dat Van Rooden in haar paradigma beschrijft, moet dus als volgt begrepen worden:

In plaats van een individuele of collectieve zin, drukt literatuur volgens Nancy in de eerste plaats *het delen* uit, dat wil zeggen de steeds singuliere bestaan van ons bestaan ‘in gemeenschap’ of in de wereld. (2015, pp. 86)

Daarentegen is het individuele ongedeeld en eigen. Het meervoudige is afwezig in het individuele. Vanuit het individuele dient de wereld eerst zelf, los van de ander, begrepen te worden voordat een stap naar de ander gemaakt kan worden (Van Rooden, 2015, pp. 84). Het ontwerkelijkende karakter van literatuur kan alleen begrepen worden vanuit een singulier perspectief, omdat het ontwerkelijkende karakter van literatuur ons wijst op de singulier-meervoudige verbinding die de wereld in haar steeds-weer-andersheid is (Van Rooden, 2015, pp. 101). Ten tweede moet onthouden worden dat ondanks de nadruk van Van Rooden op het contingente, het gedeelde en het meervoudige zij geenszins de constituerende rol van de singuliere lezer als actor vergeet (2015, pp. 91). Integendeel, pas wanneer de lezer het “esthetisch oordeel” maakt dat iets literatuur is, kan literatuur tot bestaan komen (Van Rooden, 2015, pp. 91). Omdat literatuur een uitdrukking is van ons singulier-meervoudige bestaan en daarom even onbepaald is als het bestaan zelf, kan alleen deze performatie van de lezer literatuur doen laten bestaan (Van Rooden, 2015, pp. 92). Ook hierin is het singuliere op hetzelfde moment het meervoudige of relationele. Immers, elke lezer *deelt* zo in het dragen van de verantwoordelijkheid van het voortbestaan van literatuur (Van Rooden, 2015, pp. 92). Kortom, binnen het relationele paradigma zijn het singuliere en het relationele met elkaar compatibel zolang het singuliere niet verward wordt met het individuele. De wereld en daarmee ook de literatuur zijn in het relationele paradigma vanwege hun singulier-meervoudige karakter niet in algemene, generaliserende termen te begrijpen (Van Rooden, 2015, pp. 97). Zij worden steeds opnieuw bepaald door de singuliere verbindingen van de mensen op deze wereld. In

literatuur wordt de werkelijkheid ontwerkelijk om ons hieraan te herinneren; dat *de* algemene werkelijkheid niet bestaat.

Van Rooden legt dus een opmerkelijk grote verantwoordelijkheid bij iedere lezer. Het bestaan van de literatuur hangt volgens Van Rooden af van het singuliere esthetische oordeel dat elke lezer moet blijven maken. Het absurde hieraan is dat de lezer iets in het leven roept dat de eigen werkelijkheid ontkent door haar te ontwerkelijken. Deze absurditeit nodigt uit tot dieper onderzoek. Waarom zou de lezer de eigen werkelijkheid van haar gemakkelijke vanzelfsprekendheid willen ontdoen? Is het inderdaad zoals Van Rooden stelt omdat literatuur ons iets leert over “de ontologische precarigheid van het bestaan (...) het besef dat het bestaan geen definitieve status bezit” (2015, pp. 97)? Binnen alleen deze scriptie kunnen de bovenstaande vragen niet beantwoord worden. Echter, wat wel mogelijk is binnen deze scriptie is een poging wagen om de theorie van Van Rooden te verbinden aan de praktijk van de letterkunde. Hoe precies deze ontologische benadering met haar singuliere perspectief en nadruk op het ontwerkelijkende karakter van literatuur verbonden kan worden aan de ontische letterkundige praktijk, zal in het volgende hoofdstuk uiteengezet worden.

3. Methodologie

Van Rooden maakt in haar beschrijving van het relationeel paradigma niet de brug naar de letterkundige praktijk, hoewel die letterkundige praktijk gebaat zou kunnen zijn bij een ontologische bezinning op literatuur. Een dergelijke bezinning zorgt er immers voor dat het ‘waarom’ van de eigen discipline niet uit het oog wordt verloren. Daarom zal hier gepoogd worden Van Roodens ontwerkelijking te verbinden aan een letterkundige analyse van enkele passages uit *De consequenties* van Niña Weijers (2014). Deze analyse zal gegeven worden vanuit een bekend begrip binnen de letterkunde: defamiliarisatie.

De oorsprong van dit begrip vindt men bij het Russisch Formalisme. Een stroming die door velen wordt gezien als het begin van de op zichzelf staande literatuurwetenschap. Een van de meest bekende vertegenwoordigers van deze stroming is Viktor Shklovsky. Volgens hem leefden wij in de moderne tijd op de automatische piloot en stonden wij niet meer stil bij hoe de dingen in wezen zijn (Wurth & Rigney, 2008, pp. 57). De kracht van literatuur en kunst in het algemeen is dat zij onze “automatische” waarneming van het leven deautomatiseert (Van Buuren, 1988, pp. 75). Literatuur doet dit door dat wat voor ons vanzelfsprekend, eigen en gewoon is weer bijzonder te maken. Shklovsky noemt dit defamiliarisatie.

The purpose of art is to impart the sensation of things as they are perceived and not as they are known. The technique of art is to make objects “unfamiliar,” to make forms difficult, to increase the difficulty and length of perception because the process of perception is an aesthetic end in itself and must be prolonged. (Shklovsky, 1999, pp. 2)

Literatuur ontdoet zo de dingen van de vanzelfsprekendheid die zij met het slijten van de tijd gekregen hebben. Dit vooronderstelt dus, zoals hoogleraar Film- en mediawetenschappen Frank Kessler terecht opmerkt, dat de schrijver als artiest over een dermate groot bewustzijn van dit automatiseringsproces beschikt dat hij in staat is in literaire creatie juist deautomatisering door defamiliarisatie te laten plaatsvinden (2010, pp. 62). Defamiliarisatie, vindt volgens Shklovsky plaats door bepaalde literaire vormelijkheden die hij ‘techniques’ noemt (1999, p.1). De praktische invulling van deze literaire technieken is echter minder eenduidig dan de theoretische invulling. Doordat Shklovsky defamiliarisatie voornamelijk operationaliseert aan de hand van voorbeelden is het moeilijk het concept defamiliarisatie te systematiseren tot een helder, afgebakend analyse-instrument. Als vanzelf is de praktische invulling van het concept defamiliarisatie, ook al in de tijd van de formalisten, altijd aan verandering onderhevig geweest. Desondanks lijkt er tussen die verschillende gebruikswijzen van defamiliarisatie wel een

gemene deler te vinden zijn. Zo stelt literatuurwetenschapper Hans Bertens over die gemene deler: “What counts is the way and the extent to which it [een literair werk] *differs* from its environment.” (2001, pp. 41). Deze stelling volgend worden de passages in deze scriptie vanuit hoofdzakelijk drie manieren op defamiliarisatie geanalyseerd. Daarbij zijn vanuit het perspectief van deze drie manieren de passages die geanalyseerd worden, gekozen. De passages zijn als het ware exemplarisch voor drie verschillende manieren waarop een literaire tekst op defamiliarisatie onderzocht kan worden. Hier zullen de drie manieren kort benoemd worden en in de analyse zullen ze verder theoretisch onderbouwd worden. De eerste passage leent zich goed voor een analyse van de tekst op defamiliarisatie door scheiding van *fabel* en *sujet*. Dit is een defamiliariserende literaire techniek die de formalisten specifiek voor fictie in het leven geroepen hebben. De tweede passage kan op defamiliarisatie worden geanalyseerd door binnen de passage te onderzoeken hoe in de tekst de aandacht gelegd wordt op de artificiële taligheid van de tekst. In dit geval onder meer door het gebruiken van een metafoor. Tot slot, wordt in de derde passage geanalyseerd op defamiliarisatie door middel van het gebruik van de ambiguïteit van taal.

Bij de vergelijking van ontwerkelijking en defamiliarisatie vallen de volgende verschillen en overeenkomsten op. Beide begrippen vertrekken vanuit het idee dat literaire creatie de vanzelfsprekendheid, die wij aan onze wereld toedichten, ontmantelt. Net als ontwerkelijking zorgt ook defamiliarisatie voor een veranderde kijk op de werkelijkheid bij de lezer. Een belangrijk verschil is dat volgens de formalisten deze effecten van defamiliarisatie worden veroorzaakt door bepaalde eigenschappen van een boek, namelijk de mate waarin er bepaalde literaire technieken toegepast worden. Van Rooden stelt juist dat literatuur ontwerkelijking tot gevolg heeft simpelweg, omdat zij literatuur is. Zo zien we twee vergelijkbare begrippen, waarvan het ene (defamiliarisatie) gezien kan worden als ontisch en het andere (ontwerkelijking) als ontologisch. Juist daarom wordt in deze analyse voor defamiliarisatie gekozen. De brug van de ontologische ontwerkelijking naar de ontische letterkunde kan wellicht via defamiliarisatie overgestoken worden.

Kortom, in de analyse zal het volgende gedaan worden. Allereerst zullen er drie passages uit *De consequenties* op ontische wijze geanalyseerd worden. Dit houdt in dat de letterkundige analyse van deze passages bestaat uit een grondig onderzoek naar de defamiliariserende werking van deze passages. Ten tweede zal er een ontologische analyse vanuit singulier perspectief gegeven worden van die delen van de passages die in de eerste analyse reeds onderzocht zijn. Voor de eerste analyse is het dus de formalistische theorie die leidend is in de analyse. Hierin verschilt de eerste analyse van de tweede analyse, omdat de theorie die als basis

geldt van de eerste analyse toch nog meer handvatten en aanknopingspunten geeft om naar een tekst te kijken dan de theorie van Van Rooden. Van Rooden blijft namelijk bij de theorie en filosofie en maakt niet de stap naar de praktijk van de letterkunde. Leidend in de tweede analyse is dan ook allereerst het singuliere perspectief dat volgens Van Rooden door de lezer als actor, in dit geval ik, moet worden ingenomen. Ten tweede is binnen dit singuliere perspectief leidend dat het onwerkelijk maken van de werkelijkheid gezien kan worden als de ontologische basis van literatuur (Van Rooden, 2015, pp. 97). Deze twee dingen kunnen gezien worden als de twee hoofdpunten van Van Roodens pleidooi. Concreet betekent dit dat ik als lezer het esthetisch oordeel maak dat *De consequenties* en de gekozen passages daaruit literatuur zijn en dat ik de verantwoordelijkheid neem voor dit oordeel in de vorm van de tweede analyse. Het moge kortom duidelijk zijn dat het in de tweede analyse gaat over hoe ik de singuliere verbinding die literatuur is ervaar, en niet over stringente, normatieve uitspraken over hoe *de* literatuur is. Zo probeer ik de stap te maken van de theorie van Van Rooden naar de praktijk van de letterkunde.

In feite had ik – volgens de theorie van Aukje van Rooden – willekeurig elk boek kunnen kiezen, zolang ik dat boek maar zie als literatuur. De reden dat ik hier voor ‘*De consequenties*’ heb gekozen is echter niet willekeurig. De discussie over literatuur als een relationeel fenomeen is een hedendaagse discussie, waarbinnen voornamelijk hedendaagse auteurs en boeken geanalyseerd worden. Binnen die discussie hebben niet alleen Yra van Dijk en Merijn Olton, maar ook Joost de Vries *De consequenties* onderzocht. Hoewel beiden meenden het boek te analyseren vanuit een relationeel perspectief, kwamen ze op verschillende analyses uit. Juist omdat er over *De consequenties* binnen de discussie over relationaliteit al verschillende conclusies zijn getrokken kunnen de analyses vanuit de in dit onderzoek beschreven invalshoeken de discussie over relationaliteit verder helpen. Een soort *trolley-case* voor de discussie over relationaliteit.

In de meeste literaire werken zijn passages te vinden die op een of andere manier defamiliariserend werken. De passages die hier geanalyseerd worden zijn gekozen omdat ze, vanuit een formalistisch oogpunt gelezen, concrete aanknopingspunten bieden voor een analyse vanuit defamiliarisatie. Welke dat zijn is hierboven al kort beschreven en zal in de analyse verder theoretisch uitgewerkt worden. Zo wordt het gevaar vermeden dat het onduidelijk is hoe defamiliarisatie binnen deze scriptie precies geoperationaliseerd wordt.

Na de analyse van deze passages vanuit defamiliarisatie zal ik in het tweede deel van de analyse onderzoeken of een analyse vanuit de ontologische ontwerkelijking de reeds bestaande ontische analyse kan complementeren of verrijken. Op deze wijze toets ik niet alleen de levensvatbaarheid van het relationele paradigma van Aukje van Rooden buiten haar eigen

ontologische dimensie, maar toets ik ook mijn these dat de ontologische reflectie op literatuur als relationeel fenomeen verrijkend kan zijn voor de letterkundige praktijk.

4. Analyse

4.1 Deel I

Passage 1

De afspraken verliepen volgens een min of meer vast stramien: Minnie belde hem, ze kwam op de afgesproken tijd naar zijn appartement, ze hadden seks en daarna bestelden ze Thais of aten een halve liter Ben & Jerry's Chunky Monkey, afhankelijk van het tijdstip en hun behoefte.

De gesprekken die ze voerden waren op zichzelf niet significant en weinig verrassend, maar ze maakten deel uit van het ritme en daarom deden ze ertoe. Later, toen alles achter de rug was, moest Minnie concluderen dat het praten in feite de meest fysieke herinnering was die ze had aan de maanden met de fotograaf. Alsof dat de eigenlijke reden was geweest van hun samenzijn: kabbelend converseren, niets zeggen op een manier die alleen in heel specifieke omstandigheden mogelijk is, woorden die iets betekenen omdat ze niets betekenen en op die manier, vrij van substantie, overblijven in het gebied tussen borst en onderbuik waar het lichaam aanrakingen opslaat. (Weijers, 2014, pp. 17)

Deze passage bestaat uit twee alinea's die hetzelfde onderwerp hebben – de afspraakjes tussen de fotograaf en Minnie – en desondanks contrasterend zijn. Beide alinea's lijken een eigen taalgebruik te hebben en verschillen van elkaar in hoe hetzelfde onderwerp wordt beschreven. De eerste alinea zou ook wel gekarakteriseerd kunnen worden als een droge beschrijving in alledaagse bewoording van het verloop van de afspraakjes. In tegenstelling tot de tweede alinea waar veelvuldig gebruik gemaakt wordt van poëtisch taalgebruik om dezelfde afspraakjes te beschrijven. De gesprekken die ontstonden na de seks worden in de tweede alinea omschreven in bewoordingen als “kabbelend converseren” en “woorden die iets betekenen omdat ze niets betekenen”. Daarentegen blijkt er in de eerste alinea geen plek te zijn voor die “kabbelende” gesprekken na de seks en wordt enkel het volgende benoemd: “Ze hadden seks en daarna bestelden ze Thais of aten een halve liter Ben & Jerry's Chunky Monkey”. Hoewel beide alinea's ons iets vertellen over de afspraakjes, vertellen ze ons verschillende dingen.

Zo vormen deze twee alinea's een uitstekend voorbeeld van defamiliarisatie door de scheiding van *fabel* en *sujet*. Defamiliarisatie door de scheiding van *fabel* en *sujet* is door de

formalisten specifiek voor fictie bedacht (Bertens, 2001, pp. 35). Deze scheiding werd door de formalisten als een literaire techniek gezien, “waarbij *fabel* het gebeuren betreft zoals het zich ‘in werkelijkheid’ zou hebben voorgedaan, en *sujet* de ordening die in het verhaal wordt aangebracht.” (Van Buuren, 1988, pp. 76). Het defamiliariserende effect van een *sujet* is dat het de werkelijkheid (de *fabel*) via taal anders ordent. Doordat het *sujet* in de literaire tekst de werkelijkheid als het ware vervormt, richt het *sujet* de aandacht van de lezer op de kunstmatige taligheid van de werkelijkheid in de tekst (Bertens, 2001, pp. 36). Deze talige kunstmatigheid van het *sujet* kan er zo voor zorgen dat de lezer anders gaat kijken naar de in principe wellicht herkenbare *fabel*; anders gaat kijken naar de werkelijkheid (Bertens, 2001, pp. 33).

Het interessante van deze passage is dat de twee alinea’s eigenlijk twee verschillende *sujetten* zijn van dezelfde *fabel*. De *fabel* bestaat uit de afspraakjes tussen de fotograaf en Minnie. Doordat de eerste alinea in haar alledaagse taalgebruik erg lijkt op hoe een lezer de *fabel* zou kunnen samenvatten, lijkt het alsof de eerste alinea eigenlijk een beschrijving van de *fabel* is. Echter, in de eerste alinea wordt een element van de *fabel* weggelaten: dat de fotograaf en Minnie na de seks gesprekken met elkaar hadden. Waar de lezer na het lezen van de eerste alinea de indruk kan krijgen dat de afspraakjes toch voornamelijk draaien om de seks, wordt deze gedachte in de tweede alinea ontkracht. De gesprekken na de seks worden daar namelijk gekarakteriseerd als “de eigenlijke reden (...) van hun samenzijn.” Zo wordt duidelijk dat beide alinea’s *sujetten* zijn en niet slechts de tweede alinea. Deze scheiding tussen *sujetten* en *fabel* werkt op de volgende manier defamiliariserend.

De verschillende stijlen in taal zorgen ervoor dat de lezer wellicht op het eerste gezicht de eerste alinea beschouwt als een feitelijke weergave van de *fabel*. Zo valt het taalgebruik van de eerste alinea zelfs te scharen onder wat Shklovsky ook beschouwt als alledaags taalgebruik:

There are two aspects of imagery: imagery as a practical means of thinking, as a means of placing objects within categories; and imagery as poetic, as a means of reinforcing an impression. (1999, pp. 1).

Bij nadere analyse blijkt de alledaagse ‘feitelijke’ alinea ook een *sujet* te zijn. Door het alledaagse taalgebruik wordt het effect van de scheiding tussen *sujet* en *fabel* nog sterker. De situatie, de *fabel* die wordt beschreven krijgt door de twee *sujetten* en hun verschillende taalgebruik een ambivalent, gespleten karakter. Het wordt daardoor moeilijk voor de lezer om de *fabel* eenvoudigweg te scharen onder een reeds bekende, geautomatiseerde situatie. Dankzij het contrasterende taalgebruik in de *sujetten* en de scheiding tussen *fabel* en *sujet* wordt de

zekerheid die wij normaliter aan de werkelijkheid, aan een *fabel* toekennen ondermijnd. Daarmee verandert de visie van de lezer op de hier beschreven *fabel*. Shklovsky beschrijft dit als volgt: “(...) its purpose is not to make us perceive meaning, but to create a special perception of the object – it creates a vision of the object instead of serving as a means for knowing it...” (1999, pp. 5).

Passage 2

De man zonder schaduw legde een arm om haar nek en daarna een andere arm onder haar knieholten. Het volgende moment was ze van een rechtopstaand persoon veranderd in iets wat verplaatst werd. Waarom, dacht ze, zou je iemand optillen die niet is gevallen? Ze liet haar hoofd naar achteren vallen. Een dode christus in de armen van de heilige maagd. (Weijers, 2014, pp. 85)

Minnie Panis wordt in deze passage opgetild door de fotograaf – zeer waarschijnlijk omdat ze dronken is – en iets verderop wordt beschreven dat ze door de fotograaf op bed gelegd wordt. Dronken mensen zien we wel vaker ondersteund worden, zichzelf ondersteunen of elkaar ondersteunen (de arm die men in beschoonen toestand om elkaar heen legt is misschien wel vaker uit noodzaak dan uit broederschap). Niet alleen in het dagelijkse leven, maar ook in de kunst. Een tamelijk recent voorbeeld hiervan is te vinden in de film *A Star is Born* (Cooper&Cooper, 2018) waarin de rollen zijn omgedraaid en het Ally (Lady Gaga) is die Jackson Maine (Bradley Cooper) probeert op te tillen en in bed te leggen, omdat hij dronken is. Echter, wat hier aan het licht komt is dat de schrijver juist niet de alledaagsheid, maar de bijzonderheid van deze situatie wil beschrijven. Zo is deze passage onderdeel van drie alinea's, die gewijd zijn aan het moment dat de fotograaf Minnie optilt en in bed ligt. De schrijver rekt onze spanningsboog op en verscherpt daarmee onze visie op deze situatie. Het optillen van Minnie is niet slechts een optillen meer, maar kan nu verdiept worden met de verschillende dimensies die de schrijver eraan toevoegt. Op deze wijze wordt onze perceptie op deze situatie uitgerekt of veranderd doordat de schrijver de keuze maakt uitgebreid stil te staan bij deze situatie. Shklovsky beschrijft dit als volgt: “(...) we find everywhere the artistic trademark – that is, we find material obviously created to remove the automatism or perception; the author's purpose is to create the vision which results from that deautomatized perception” (1999, pp. 6).

Eén van die dimensies is de depersonificatie van Minnie Panis, doordat de fotograaf haar optilt. Minnie verandert van een mens ‘persoon’ in een object ‘iets’. De defamiliarisatie van het optillen wordt zo verder uitgebreid. Iemand optillen wordt uit de dagelijkse context getrokken, doordat het tillen hier wordt aangewezen als de oorzaak van een depersonificatie van een mens. Daardoor laat deze passage zien dat een alledaagse handeling, ook een andere visie of eerder een tot voor kort onvoorziene visie op die handeling toestaat.

We hebben gezien dat de schrijver de spanningsboog van de lezer voor de situatie probeert te rekken en daarmee de waarneming van de lezer verscherpt. Vervolgens is opgemerkt hoe de depersonificatie van Minnie de handeling van het optillen defamiliariseert. Het sterkste voorbeeld van defamiliarisatie binnen deze alinea valt echter te vinden in de laatste zin. In deze zin vindt defamiliarisatie door beeldspraak plaats. Minnie lijkt haar huidige opgetilde staat van zijn te accepteren en laat haar hoofd naar achteren vallen. Deze situatie wordt door de schrijver verbeeldt aan de hand van de volgende metafoor: “Een dode christus in de armen van de heilige maagd.” Het gebruik van deze metafoor zorgt ervoor dat de situatie “dronken iemand wordt opgetild” de verbinding aangaat met de buiten-tekstuele wereld die de metafoor oproept (Herman & Vervaeck, 2009, pp. 118). In dit geval de christelijke wereld en tegelijkertijd alle verbeeldingen van dit bijbelverhaal. Het defamiliariserende effect is tweeledig. Enerzijds krijgt de toch enigszins banale situatie van een dronken persoon die opgetild wordt, opeens iets devoots of heiligs over zich heen door de verbinding ervan met Jezus Christus en de heilige maagd Maria. Anderzijds defamiliariseert de metafoor ook onze blik op het religieuze beeld van Christus in de armen van Maria door dit beeld als het ware te parodiëren. Jezus wordt vergeleken met een dronken kunstenares en Maria met een fotograaf. De metafoor verbindt twee werelden die ogenschijnlijk tegengesteld aan elkaar zijn, met als gevolg de defamiliarisatie van beide werelden (Herman & Vervaeck, 2009, pp. 118). Daarmee lijkt deze defamiliarisatie in de buurt te komen van Shklovsky’s voorbeeld van het werk van Tolstoy:

Tolstoy described the dogmas and rituals he attacked as if they were unfamiliar, substituting everyday meanings for the customarily religious meanings of the words common in church ritual. Many persons were painfully wounded; they considered it blasphemy to present as strange and monstrous what they accepted as sacred. (1999, pp. 5)

Tot slot, de metafoor en de paradoxale verbinding die zij legt tussen twee werelden werkt op zichzelf al defamiliariserend. Het interessante van deze laatste zin is dat er binnen dit proces

van defamiliarisatie nog een tweede, soort meta-defamiliarisatie aan het werk is. Er vindt namelijk een omkering van genderrollen plaats. Over het algemeen wordt Jezus Christus immers als een man gepresenteerd en de Maagd Maria als een vrouw. In deze vergelijking is het echter Minnie die als ‘een dode Christus’ wordt opgetild in de armen van de fotograaf die hier vergeleken wordt met ‘de heilige maagd.’ Zo wordt een reeds gedefamiliariseerd beeld nog verder gedefamiliariseerd door de oorzaak van de eerste defamiliarisatie wederom te defamiliariseren.

Het wonderlijke van de meerdere lagen van defamiliarisatie die in deze passage werken, is dat zij niet resulteren in een onleesbaar, ongrijpbaar stuk tekst. Het beeld dat dankzij defamiliarisatie uit de verf komt is komisch, bevreedend en geeft tegelijkertijd inzicht in de verhouding tussen Minnie en de fotograaf. Bovenal beklijft het beeld dankzij de laatste metafoer. Onze geautomatiseerde perceptie op een situatie waarin een dronken iemand wordt opgetild, wordt sterk bevraagd en zelfs mogelijk – al is het maar voor even – vervangen door de beschreven visie op deze situatie. Zo ontstaat er door deze passage ruimte in ons om dat wat we al kennen van een dergelijke situatie, aan te vullen met de verschillende manieren waarop we deze situatie anders kunnen waarnemen en ervaren (Shklovsky, 1999, pp. 2).

Passage 3

Minnie staarde naar de mensen die in het donker naar het concert luisterden en zich onbekeken waanden. Hun ruggen waren minder recht, hun gelaatstrekken minder strakgespannen. Ze bestonden niet meer uitsluitend ten opzichte van anderen, maar voor even ook als zichzelf. Binnen een paar minuten zouden de lichten weer aangaan, en dan zou alles weer zijn als voorheen. ‘Waar waren we,’ zouden ze tegen elkaar zeggen, en daarmee zouden ze doelen op een gesprek dat ze wilden hervatten, omdat er altijd een gesprek te hervatten was, ook zonder gesprek, en ze zouden niet in de gaten hebben hoe precies die formulering was omdat ze inderdaad even op een plek waren geweest die ander was dan de meeste plekken die ze kenden, verder weg, vreemder, donkerder. (Weijers, 2014, pp. 138)

In de methodologie werd beschreven dat defamiliarisatie ervoor kan zorgen dat we de automatische vanzelfsprekendheid van objecten en situaties uit ons leven gaan betwijfelen. Er

kan niet gesteld worden dat het relationele paradigma met haar ontwerkelijking in deze scriptie over een dergelijke automatische vanzelfsprekendheid bezit. Zij is aan een kritisch oordeel onderworpen en wordt niet automatisch voor waar aangenomen. De bovenstaande passage lijkt deze kritische houding ten opzichte van het relationele gedachtegoed te ondersteunen. Minnie is bij een concert aanwezig van een zanger en beschrijft een moment van gedeelde vervoering onder het publiek door zijn muziek. Er gebeuren verschillende dingen bij de aanwezigen, waarvan ik het volgende wil uitlichten: “Ze bestonden niet meer uitsluitend ten opzichte van anderen, maar voor even ook als zichzelf.” (Weijers, 2014, pp. 138)

In het kader van deze scriptie werkt deze zin defamiliariserend. Immers, in het theoretisch kader zijn voornamelijk schrijvers besproken, die – weliswaar op verschillende wijzen – allemaal ervan uitgaan dat wij in relatie tot de ander bestaan. Dit relationele gedachtegoed wordt in de geciteerde zin tijdelijk doorbroken. Deze doorbreking hint erop dat niet alleen in deze scriptie, maar ook in het boek, het relationele gedachtegoed het uitgangspunt vormt. Juist door dit gegeven, door het feit *dat* het relationele gedachtegoed niet alleen in deze scriptie, maar ook in het boek het uitgangspunt lijkt te vormen, werkt een onderbreking van dat gedachtegoed defamiliariserend. Daarmee sluit ik aan bij een visie op de verhouding tussen literaire techniek en defamiliarisatie die de formalisten later ontwikkelden:

In other words, whether a certain poetic technique serves as a defamiliarizing device depends on the larger background. To take this a bit further: the ability to defamiliarize our perception is not a quality that certain techniques inherently possess, it is all a matter of how a certain technique functions within a given literary work, and that function can change from text to text. (Bertens, 2001, pp. 41)

Iets kan pas defamiliariserend werken binnen een bepaalde context waartegen afgezet kan worden. In dit geval het relationele gedachtegoed. Het gevolg hiervan binnen deze passage is dat de lezer meekrijgt dat een onderbreking van dat gedachtegoed mogelijk is. Het biedt ruimte om vragen te stellen bij de vanzelfsprekendheid van het relationele gedachtegoed. Want als dit relationele paradigma juist door een moment van kunst doorbroken kan worden - zoals het geval is in de passage - hoe vanzelfsprekend is het dan om binnen de kunst, binnen de literatuur, binnen deze scriptie over literatuur uit te gaan van een relationeel uitgangspunt. Deze passage lijkt zo ruimte te geven voor een waardering van het singuliere perspectief.

Tot slot wil ik nog kort ingaan op de behandeling van de zin “Waar waren we?” (Weijers, 2014, pp. 138). Dit is een geval van defamiliarisatie door de aandacht te richten op

taal en de ambiguïteit die vaak aan haar vastzit; een bekende manier om defamiliarisatie tot stand te brengen (Bertens, 2001, pp. 34). Doordat deze zin in de context van een sociale aangelegenheid die onderbroken wordt, eigenlijk altijd een vraag naar hervatting van een gesprek is, vergeten we dat zij ook een letterlijke betekenis kan hebben. Een betekenis die vraagt naar een oriëntatie qua locatie. Doordat de vraag hier letterlijk wordt genomen, wordt zij hier uit haar dagelijkse context gehaald. Met het in beeld brengen van de letterlijke betekenis van deze vraag, krijgt de beschreven situatie een dimensie, die zij eerst niet had. De muziek van de zanger brengt mensen letterlijk in vervoering; als het ware naar een andere wereld, weg van het relationele paradigma, naar onbekend gebied. Zo zorgt de defamiliarisatie van een vraag door in te spelen op de ambiguïteit van taal ervoor dat de ervaring die wordt beschreven, een diepere dimensie krijgt. Het draagt bij aan het intensiveren van de ervaring. De sensatie van leven - naar een concert gaan kan daar zeker onderdeel van zijn - wordt daardoor door literatuur opnieuw, of anders gevoeld (Shklovsky, 1999, pp. 2).

4.2 Enkele conclusies

Voordat in het tweede deel van de analyse onderzocht zal worden in hoeverre de ontologische idee van ontwerkelijkheid als kerneigenschap van literatuur, ingezet kan worden om een ontische analyse vanuit defamiliarisatie te verrijken, zullen er eerst enkele conclusies getrokken worden uit de voorgaande analyse.

Allereerst kan gesteld worden, zoals verwacht werd, dat defamiliarisatie een duidelijke rol speelt binnen de geanalyseerde passages. In elke passage worden verwachtingspatronen doorbroken, literaire technieken gebruikt, alledaagse fenomenen uit die alledaagse context gehaald en wordt het fluïde karakter van het gebruik en de ambiguïteit van taal benadrukt.

Het belang van bepaalde literaire technieken voor de defamiliariserende werking van een tekst kan binnen de geanalyseerde passages niet onderschat worden. Zo zagen we in de eerste alinea hoe de scheiding tussen *fabel* en *sujetten* een defamiliariserend effect veroorzaakte en hoe dat effect versterkt werd door het verschil in taalgebruik tussen de *sujetten*. In de tweede passage werd duidelijk hoe het gebruik van een metafoor onze kennis van een alledaagse situatie kan defamiliariseren en zo onze visie op die situatie verandert of hernieuwt. Uit de derde passage kwam naar voren hoe een bewust gebruik van de ambiguïteit van taal, ingezet kan worden om de vanzelfsprekendheid van ons taalgebruik tussen aanhalingstekens te zetten. Door zo ons taalgebruik te defamiliariseren wordt op hetzelfde moment de situatie waarvoor wij die taal gebruiken ook gedefamiliariseerd.

4.3 Deel II

In het slot van de analyse rest de vraag in hoeverre de ontologische idee van ontwerkelijking met haar bijbehorende singuliere perspectief, de bovenstaande ontische analyse kan verrijken. Deze vraag wil ik hier proberen te beantwoorden door een sterk singuliere interpretatie te geven van de passages en de bestaande ontische analyse. Dit doe ik omdat dit singuliere perspectief voor Van Rooden de enige mogelijkheid is om op ontologische wijze het ontwerkelijkende karakter van literatuur te begrijpen (2015, pp. 97). Ontwerkelijking heb ik op pagina 11 vanuit de volgende tweeledigheid gedefinieerd: “Enerzijds ontwerkelijkt literatuur, doordat zij vanuit de globale ontkenning van de wereld elke particuliere wereld onmogelijk maakt. Anderzijds ontwerkelijkt literatuur, doordat zij onze eigen wereld ontdoet van haar vanzelfsprekendheid.” Deze tweeledigheid is geen dichotomie; zij is hier eerder aangebracht om helder te kunnen spreken over het ingewikkelde begrip ontwerkelijking. De twee aspecten staan dus niet tegenover elkaar, maar gaan eerder hand in hand met elkaar.

Nu dan, in de analyse van de eerste passage werd beschreven hoe de verschillende *sujetten* van dezelfde *fabel* ervoor kunnen zorgen dat het beeld van de lezer op de *fabel* wordt defamiliariseerd. Waar in de eerste alinea niets gezegd wordt, blijkt in de tweede alinea dat voor Minnie die gesprekken “de eigenlijke reden” vormen voor hun afspraakjes. Volgens Minnie waren het “in feite” die gesprekken die voor haar “de meest fysieke herinnering” vormden aan haar tijd met de fotograaf. Een weergave van de dingen die niet klopt met hoe die dingen in *de* ‘werkelijke’ wereld zijn. Althans, niet kloppend met een zogenaamd onwrikbare, statische wereld waarin men ‘heus wel weet’ dat seks fysieker is dan de gesprekken erna. Echter, deze passage uit *De consequenties* ontwerkelijkt de werkelijkheid van deze statische wereld. Immers, de passage bewijst dat er een werkelijkheid bestaat die als literatuur voortkomt uit onze wereld, waarin post-seks-conversaties fysieker zijn dan seks. Zo ontwerkelijkt deze passage de werkelijkheid van *de* algemene wereld waarin seks fysieker is dan een gesprek. Defamiliarisatie en ontwerkelijking bereiken hier hetzelfde effect. Ze strippen laag voor laag de vanzelfsprekendheid van *de* wereld.

Het binnenhalen van de christelijke wereld dat in de tweede passage gebeurt door de vergelijking met Christus en Maria, vormt ook een opening om vanuit ontwerkelijking de ontische analyse te verrijken. Dit succesvol vermengen van de christelijke wereld met de wereld van fictionele literatuur toont de lezer namelijk dat de ene wereld ook bestaat uit de andere wereld. Tegelijkertijd weerspreekt deze vermenging het idee dat er één wereld bestaat; de passage symboliseert de reële mogelijkheid van vermenging van werelden en daarmee “het steeds weer anders zijn van mijn wereld” (Van Rooden, 2015, pp. 100). Het eerste én tweede

aspect van ontwerkelijkheid resoneert in deze vergelijking. Er wordt in deze passage niet geclaimd dat Minnie en de fotograaf letterlijk Christus en Maria zijn, noch dat iedereen die opgetild wordt zich voelt als Christus. Dit lijkt triviaal. Het is desondanks een constatering die van belang is, omdat we hierdoor oog kunnen krijgen voor de meer impliciete claim die wel te vinden is in deze passage. Namelijk, dat de verschillende werelden waaruit onze wereld bestaat niet los van elkaar staan, zelfs al lijken ze tegengesteld aan elkaar te zijn, maar elkaar juist op elke mogelijk denkbare wijze kunnen veranderen en verrijken. Literatuur ontkent de mogelijkheid van één particuliere wereld en bevestigt een algemeen wereldbeeld waarin de wereld bestaat uit verschillende werelden die op complexe wijze in elkaar grijpen, elkaar afbreken en dan weer opbouwen. Kortom, een wereld die steeds weer anders is.

In de analyse vanuit defamiliarisatie van de derde passage werd gesteld dat de zin “Ze bestonden niet meer uitsluitend ten opzichte van anderen, maar voor even ook als zichzelf.” (Weijers, 2014, pp. 138) gezien kan worden als een oproep om ook kritisch te zijn op het relationele gedachtegoed dat in deze scriptie beschreven wordt. Vanuit de ontologische ontwerkelijkheid echter, kan gesteld worden dat deze zin ook juist een bevestiging van het relationele paradigma is. Het singuliere perspectief uit deze zin staat namelijk niet op gespannen voet met het idee van een relationele wereld. Immers, juist vanwege het feit dat literaire creatie altijd ontstaat vanuit “de wereld als geheel, als alles”, en literatuur daardoor elke keer weer anders is, verdedigt literatuur de visie dat “de wereld zich niet in haar algemeenheid laat bepalen.” (Van Rooden, 2015, pp. 97) Het ontwerkelijkende karakter van literatuur ontdoet elke particuliere wereld van haar vanzelfsprekendheid om ons te wijzen op het feit dat al die particuliere werelden die gezien worden als *de algemene* wereld, in feite singuliere verbindingen zijn. Het is precies deze gedachte die door de situatie en zin uit de passage verwoord wordt. De mensen uit deze passage leven niet in één algemene, gedeelde wereld. Ze gaan allen zelf een eigen verbinding aan met de wereld en vormen zo elk op hun eigen manier wereld. Kunst, in het geval van deze passage muziek, herinnert de mensen eraan dat zij niet *de* wereld delen, maar dat ze delen in het feit dat ieder voor zich het zijn van de wereld kent als een singuliere verbinding. Dit is wat Van Rooden (2005) verstaat onder het relationele, onder “de singuliere en meervoudige verbinding die (de) wereld is” (pp. 100). Een analyse vanuit defamiliarisatie toonde ons dat deze zin ons ogenschijnlijk kritisch wil doen laten zijn op het relationele gedachtegoed. Wanneer we echter meer afstand nemen en vanuit het ontwerkelijkende karakter van literatuur opnieuw naar deze passage gaan kijken, ontdekken we dat deze zin ons veeleer uitnodigt tot een dieper onderzoek naar wat ontwerkelijkheid is en wat

zij betekent voor de idee van relationaliteit. Zo verdiept de ontologische analyse vanuit ontwerkelijkheid hier de ontische analyse vanuit defamiliarisatie.

5. Conclusie

In de methodologie werd de hoop uitgesproken dat de brug van de ontologische ontwerkelijking naar de ontische praktijk van de letterkunde wellicht overgestoken zou kunnen worden via een analyse vanuit defamiliarisatie. In deze scriptie werd echter duidelijk dat er geen sprake is van het oversteken de ene naar de andere kant, zoals het geval is bij een brug. Uit de analyses is gebleken dat de ontische analyse vanuit defamiliarisatie en de ontologische analyse eerder naast of in elkaars verlengde staan. Beiden proberen iets meer vat te krijgen op wat literatuur doet met en in deze wereld en waarom literatuur eigenlijk literatuur is. Ze verkrijgen hierin alleen op verschillende wijze inzicht.

Uit de ontische analyse kwam meermaals naar voren dat defamiliarisatie ons anders laat kijken naar alledaagse, vanzelfsprekende dingen en situaties. Meer precies, defamiliarisatie in literatuur zorgt voor een transformatie van onze geautomatiseerde blik van de wereld omdat wij haar op een bepaalde manier kennen, naar een visie op de wereld waarin we ons weer kunnen laten verrassen door de talrijke manieren waarop de wereld zich aan ons voordoet. De ontologische analyse gaat door waar de ontische analyse stopt door ons het waarom van deze gedefamiliariseerde visie te geven. Literatuur defamiliariseert zodat de werkelijkheid waarin *de algemene* wereld bestaat ontwerkelijkt wordt.

Echter, in hoeverre heeft de ontologische analyse de ontische analyse daadwerkelijk verrijkt? Vanuit de scheiding tussen het ontische en het ontologische die in het theoretisch kader gemaakt werd, kwam naar voren dat de praktijk van de letterkunde gebaat zou kunnen zijn bij een ontologische reflectie op het karakter van literatuur. Hoe heeft deze theoretische hypothese zich vertaald naar de praktijk van de letterkunde? Bij de eerste en de tweede passage zien we dat de ontische en ontologische analyses eigenlijk niet radicaal van elkaar verschillen. Ze liggen eerder in elkaars verlengde. Met als verschil dat het singuliere perspectief in de ontologische analyse van de tweede passage meer mogelijkheid schept om literatuur aan een singuliere ervaring van de wereld te verbinden. Bijvoorbeeld doordat het singuliere perspectief het gemakkelijker maakt te schrijven over wat de verbinding van twee ogenschijnlijk tegengestelde werelden doet met de visie op het eigen wereldbeeld. Bij de derde passage springt wel een duidelijk verschil tussen de ontische en ontologische analyse in het oog. Vanuit de ontische analyse vormt de onderbreking van het relationele gedachtegoed mogelijkheid om kritiek op dat gedachtegoed te leveren, terwijl vanuit de ontologische analyse de passage juist gezien kan worden als een bevestiging van de singulier-meervoudige verbinding die literatuur binnen het relationele paradigma is. Op deze wijze kan de ontologische benadering als een soort meta-meta-reflectie nieuw licht doen laten schijnen op de ontische analyse.

Hoewel de ontische analyse en de ontologische analyse enigszins in elkaars verlengde lagen bij de eerste en tweede passage, is voor mij de kracht van de singuliere interpretatie van de ontologische analyse te vinden in de behandeling van de eerste twee passages en niet in de meta-meta-reflectie die uit de ontologische analyse van de derde passage naar voren kwam. Wanneer er door het singuliere perspectief van de ontologische analyse ruimte ontstaat om te reflecteren op wat literatuur doet met hoe de interpreet zijn wereld beleeft, voegt de ontologische benadering van het relationele paradigma in mijn ogen het meest toe aan de ontische analyse. Op deze manier komt namelijk duidelijk naar voren dat literatuur niet enkel een studieobject is voor de interpreet, maar dat literatuur voor de interpreet leeft en met hem of haar de verbinding aangaat. De moeilijkheid hiervan die vermeden wordt bij de ontische analyse vanuit defamiliarisatie, is wat de status is van de uitspraken van de singuliere interpretatie. Er ontbreekt een referentiekader, een systeem of een traditie waaruit de status van de uitspraken bepaald kan worden. Echter, misschien is dit juist de toegevoegde waarde van een singuliere interpretatie; het lijkt ons te doen wijzen op het idee dat literatuur zich niet laat bepalen door een traditie, referentiekader of systeem. Een singuliere interpretatie laat zo zien dat literatuur elke keer opnieuw bepaald zal moeten worden.

Wanneer de ontologische bezinning op literatuur dus op de singuliere wijze van Van Roodens relationele paradigma begrepen wordt, dan kan deze ontologische analyse wel degelijk in sommige gevallen de ontische praktijk van de letterkunde subtiel verrijken. Juist in het licht van de hier aangeboorde thematiek is het daarom van belang enkele piketpaaltjes uit te zetten bij de voorgaande conclusie. De ontologische reflectie op literatuur die hier als uitgangspunt fungeerde is niet *de algemene* ontologische reflectie op literatuur. De inhoud van deze scriptie zou er ontegenzeggelijk anders uit hebben gezien wanneer de ontologische bezinning op literatuur niet vanuit Van Rooden (en daarmee de deconstructie- en differentiedenkers) was gegeven. Het onderzoeken wat *de* ontologische bezinning op literatuur is, was niet het doel van deze scriptie. Ik heb veeleer geprobeerd te verkennen of *een* ontologische bezinning op literatuur een ontische analyse uit de praktijk van de letterkunde zou kunnen verrijken. In het geval van ontwerkelijking en defamiliarisatie is het antwoord op deze onderzoeksvraag overwegend positief. Op dit punt ligt nu de weg vrij voor vervolgonderzoek om vanuit verschillende ontologische perspectieven op literatuur en diverse ontische manieren van literaire analyse, de letterkundige praktijk te verrijken.

Binnen dit onderzoek kan de verhouding tussen de ontologische reflectie op het ontwerkelijkende karakter van literatuur en de ontische analyse vanuit defamiliarisatie misschien wel het best als volgt getypeerd worden. 'Defamiliarisatie' als de aannemer van het

project dat de architect ‘ontwerkelijking’ in elke literaire creatie probeert te verwezenlijken. Een architect die werkt vanuit de visie “dat onze wereld steeds weer een singuliere verbinding is die zich niet in haar algemeenheid laat bepalen” (Van Rooden, 2015, pp. 97). Tezamen slagen de analyses vanuit ontwerkelijking en defamiliarisatie erin aan te tonen dat ons in literatuur een spiegelend wateroppervlak wordt voorgehouden waarin we iets kunnen zien van wat Van Rooden (2015) “de ontologische precariteit van het bestaan” noemt (pp. 97). Namelijk dat het bestaan net als de wereld waarin wij leven en de literatuur die wij lezen nooit vast is, altijd verandert, zelfs als zij ogenschijnlijk niet beweegt.

6. Bibliografie

- Arendt, H. (2007). *Arbeiden, werken, handelen*. In R. Peeters & D. de Schutter (red.), *Politiek In Donkere tijden: essays over vrijheid en vriendschap* (pp. 25-49). Amsterdam, Nederland: Boom.
- Bertens, H. (2001). *Literary Theory: the basics*. London, Engeland: Routledge.
- Blanchot, M. (2000). *Literatuur en het recht op de dood* (J. Beerten & P. Bosse, Vert.). Kampen, Nederland: Agora. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1949)
- Cooper, B, (producent) & Cooper, B (regisseur). (2018) *A Star Is Born* [film] Verenigde Staten: Warner Bros. Pictures.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus* (B. Massumi, Vert.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- De Vries, J. (2014). *Vechtmemoires*. Amsterdam, Nederland: Prometheus.
- De Vries, J. (2015). Modieus academisme. *De Gids*, 181(4).
- Gasché, R. (1999). *Of minimal things: Studies on the Notion of Relation*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Herman, L., & Vervaeck, B. (2009). *Vertelduivels: handboek verhaalanalyse*. Nijmegen, Nederland: Vantilt.
- Kessler, F. (2010). Ostranenie, Innovation and Media history. *Ostrannenie*. 61-79. Online geraadpleegd van: <http://www.frankkessler.nl/wp-content/uploads/2010/05/Kessler-Ostranenie1.pdf>
- Krog, A. (2008). This thing called reconciliation: Forgiveness as part of an interconnectedness-towards-wholeness. *South African Journal of Philosophy*, 27, pp. 353-366.
- Mitchell, A. J. (2013). The coming of history: Heidegger and Nietzsche against the present. *Continental Philosophy Review*, 46, pp. 395-411.
- Olnon, M., & Van Dijk, Y. (2015). Radicaal relationisme. *De Gids*, 181(3).
- Shklovsky, V. (1999). Art as technique. In M. Ryan (red.), *Literary theory: An anthology*. Stanford, CA: Stanford University Press. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1917)
- Timmer N. (2010). *Do you feel it too?: The Post-Postmodern Syndrome in American Fiction at the Turn of the Millenium*. Amsterdam, Nederland: Rodopi.
- Van Rooden, A. (2015). *Literatuur, autonomie en engagement: Pleidooi voor een nieuw paradigm*. Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- Weijers, N. (2014). *De consequenties*. Amsterdam, Nederland: Atlas Contact.
- Wurth, K. B., & Rigney, A. (2008). *Het leven van teksten: Een inleiding tot de*

literatuurwetenschap. Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.